

ФОРМУВАННЯ КОГНІТИВНОЇ МОДЕЛІ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ЯК МЕНТАЛЬНОГО УТВОРЕННЯ

Анотація

У статті аналізуються складнопідрядні речення (далі – СПР) з позицій когнітивістики, де основним конструюючим ментальним елементом є клауза. Ментальні схеми клауз, які трактуються як когнітивна репрезентація думки, вміщують елементи прототиповості та можуть бути використані при формуванні складного поліпропозиційного комплексу, де фокусуються епізоди макро- та мікроподій, об'єднаних пропозиційними зв'язками. Когнітивна модель складнопідрядного речення вибудовується шляхом концептуалізації макроподій, які трансформуються у ментальні сітки.

Ключові слова: ментальна схема, клауза, гіпотаксична конструкція, складнопідрядне речення, поліпропозиційний комплекс, мікро- та макроподія, ментальна сітка.

У синтаксичному структуруванні мови головна роль належить реченню як основній синтаксичній одиниці, навколо якої групуються всі основні різновиди синтаксичних категорій. Сучасна синтаксична теорія, як зауважує О.О. Селіванова, хоч і перебуває у стадії відносного впорядкування, однак чимало проблем залишаються відкритими та суперечливими, простежується певна стагнація синтаксичних досліджень у сучасному мовознавстві: «Вибух цікавості до синтаксичних розробок у другій половині ХХ століття, який привів до постановки та розв'язання багатьох проблем цієї галузі, поступився місцем кризовому стану синтаксису» [6, с. 469–470].

Питання ідентифікації СПР та їхніх меж, предикативності, пропозицій, семантичних ролей елементів аргументно-предикатної структури, неостаточно вирішені у межах традиційного системно-структурного підходу, на сьогодні є одними з найактуальніших у дослідженні речення (А.М. Приходько, І.Р. Буніятова, І.С. Шевченко, І.Б. Морозова, І.Б. Карамішева, Л.О. Фурс, Р. Ленекер, Л. Телмі, Т. Гівон [5; 1; 8; 4; 3; 7; 9–11]). Крім того, когнітивний аспект складнопідрядного речення СПР в англістиці із встановленням його ментальних схем не здійснювався належним чином.

Сучасний синтаксичний аналіз тієї чи іншої структурної схеми СПР передбачає не тільки опис її компонентів, але й розгляд того, як ця абстрагована структура співвідноситься з іншими, яке місце займає в його системі. Звідси й речення розглядається не як застиглий конструкт, а як така структурна схема, що допускає варіювання смислу [2, с. 38].

Відповідно до вербоцентричного характеру англійської мови при побудові ментальних схем за основу взято розподіл дієслів на акціональні та статичні й зорієнтованість самого дієслова – конструктивного ядра речення – на його суб'єкт або об'єкт. Виходячи з цього виокремлені онтологічні ментальні схеми та їхні когнітивні різновиди, втілені у СПР, можуть бути подані у вигляді схеми (див. рис. 1).

Конструктивність речення – це здатність специфічної схеми розгортання думки актуалізувати синтагматичну функцію мовлення та робити свій внесок у смисловий план усього речення. Схеми є когнітивною репрезентацією думки, які, вміщуючи елементи прототиповості, можуть бути використані при продукуванні та розумінні мовних виражень.

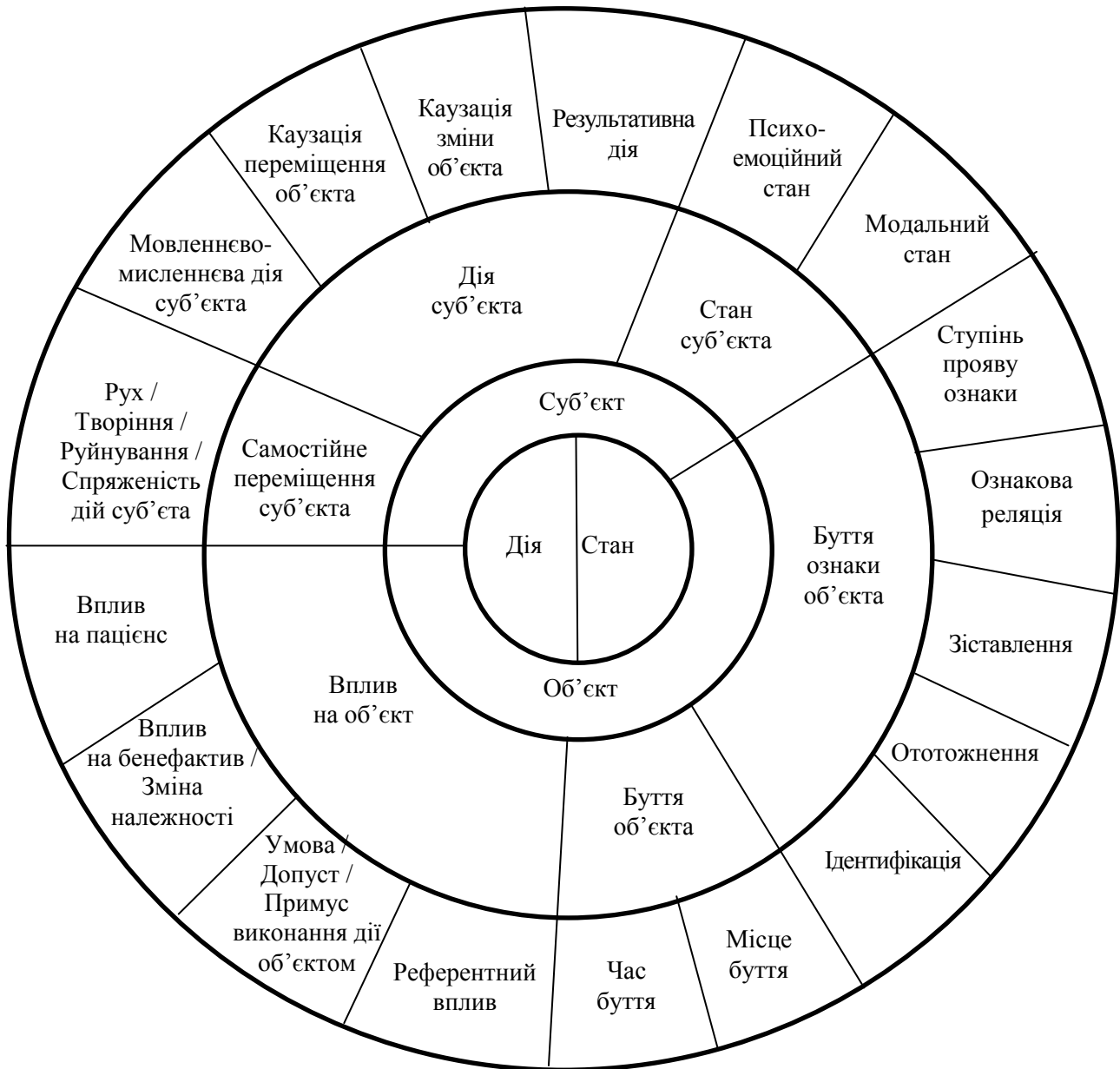

Рис. 1. Когнітивні різновиди ментальних схем клауз як складових СПР

В основу виокремлення покладено чотири логіко-граматичні «начала»: 1) відношення екзистенції; 2) відношення ідентифікації та тотожності; 3) відношення номінації, або йменування; 4) відношення характеристики, або предикації у вузькому значенні цього терміна. Онтологічні схеми клаузи як складника гіпотаксичної конструкції є, свого роду, прототипами в тому сенсі, що вони регулярно повторюються, частотні, виділені у процесі як продукування, так і сприйняття мовлення, та слугують відправним пунктом для процесів синтаксичного розвитку речення. Аргументним позиціям конститuentів клаузи відповідають семантичні ролі: суб'єкта (агенса, експерієнцієра тощо), об'єкта (пацієнта, адресата, бенефактива, об'єктива та ін.). Виокремлені в процесі когнітивного аналізу базові ментальні схеми клаузи моделюють інформацію онтологічного плану про предмети, їхні властивості, відношення. Пропоновані ментальні схеми клауз узагальнюють позиційні й структурні моделі клаузи, виходячи зі семантики дієслова – присудка. Вузли ментальних схем відповідають елементам семантичної структури – ДІЯ/СТАН, СУБ'ЄКТ / ОБ'ЄКТ. На основі сказаного виокремлюємо такі ментальні

схеми клауз як складників СПР, що організують семантичний простір мови, моделюють інформацію онтологічного плану про предмети, їхні властивості та дії, відношення, переміщення:

–схема БУТТЯ із різновидами: НЕБУТТЯ ОБ’ЄКТА, МІСЦЕ БУТТЯ ОБ’ЄКТА, ЧАС БУТТЯ ОБ’ЄКТА;

–схема БУТТЯ ОЗНАКИ ОБ’ЄКТА із різновидами: ІДЕНТИФІКАЦІЯ, ОТОТОЖНЕННЯ; ОЗНАКОВА РЕЛЯЦІЯ; ЗІСТАВЛЕННЯ; СТУПІНЬ ПРОЯВУ ОЗНАКИ;

–схема СТАН СУБ’ЄКТА із різновидами: ПСИХО-ЕМОЦІЙНИЙ СТАН, МОДАЛЬНИЙ СТАН;

– схема ДІЯ СУБ’ЄКТА із різновидами: РЕЗУЛЬТАТИВНА ДІЯ, КАУЗАЦІЯ ЗМІНИ ОБ’ЄКТА, КАУЗАЦІЯ ПЕРЕМІЩЕННЯ ОБ’ЄКТА, МОВЛЕННЄВО-МИСЛЕННЄВА ДІЯ;

–схема САМОСТІЙНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУБ’ЄКТА: РУХ СУБ’ЄКТА; РУЙНУВАННЯ, ТВОРІННЯ; СПРЯЖЕНІСТЬ ДІЙ СУБ’ЄКТА;

–схема ВПЛИВ НА ОБ’ЄКТ із різновидами: ВПЛИВ НА ПАЦІЄНС / БЕНЕФАКТИВ, ЗМІНА НАЛЕЖНОСТІ; УМОВА / ПРИМУС / ЙМОВІРНІСТЬ ВИКОНАННЯ ДІЇ ОБ’ЄКТОМ; РЕФЕРЕНТНИЙ ВПЛИВ.

Ментальна схема БУТТЯ ОБ’ЄКТА реалізується СПР із підрядними підметовими, присудковими, адвербіальними з локативом та темпоративом. У реченнях на позначення БУТТЯ ОБ’ЄКТА в англійській мові конструктивним ядром виступають дієслова: **дієслово буття** (*be* функціонує як значеннєве дієслово), **дієслова місцезнаходження** (*dangle, lie, rest, sit, stand, etc.*), **екзистенційні дієслова** (*live, decay, dwell, exist, grow, etc.*), що фіксують факт буття.

Різновиди схеми БУТТЯ ОБ’ЄКТА – моделі МІСЦЕ БУТТЯ ОБ’ЄКТА, ЧАС БУТТЯ ОБ’ЄКТА утворюються за кількістю їхніх реалізованих вузлів. У найбільш повному вигляді ця схема втілюється у СПР, що має підметову залежну клаузу, присудкову, адвербіальні – місця та часу, напр.: *This is ridiculous, for an actress to think of the public when there is a private tragedy* (Spark).

Ментальна схема БУТТЯ ОЗНАКИ ОБ’ЄКТА є когнітивним виявом сигніфікативної ситуації оцінювання об’єкта, тобто приписування йому певної ознаки: [ХТО/ЩО Є ЯКИМ], що реалізує в мовленні три змістовні вузли: ОБ’ЄКТ (хто/що) – БУТТЯ (є) – ОЗНАКА (яке). Варіанти цієї схеми зумовлено денотативними ситуаціями, в яких процес оцінювання здійснюється за різними параметрами: оцінка-ідентифікація (твердження про єдиний референт різними мовними засобами), ототожнення, співвіднесення об’єктів (реляція).

Когнітивними різновидами онтологічної схеми – інваріанта [ХТО/ЩО Є ЯКИМ] – у нашому корпусі виступають варіанти, виокремлені за пропозиційним критерієм: ІДЕНТИФІКАЦІЯ [ЦЕЙ ХТО/ЩО Є ХТО/ЩО (клас)], ОТОТОЖНЕННЯ / ЗІСТАВЛЕННЯ [ХТО/ЩО Є ЯКИМ ПОРІВНЯНО З ЧИМ], СТУПІНЬ ПРОЯВУ ОЗНАКИ / НАЛЕЖНОСТІ [ХТО/ЩО Є ЯКИМ / НАЛЕЖИТЬ КОМУ], ОЗНАКОВА РЕЛЯЦІЯ [ХТО/ЩО ЯКЕ Є ЯКИМ відносно ЧОГО]. Сюди уналежнюємо СПР із семами атрибутивності, контрасту, компаративні та преференції, напр.: *Certainly none of the earlier episodes – and there had been several – had caused him to do half so much thinking as he was doing right now* (Hailey).

Ментальна схема СТАН СУБ’ЄКТА: різновиди ПСИХО-ЕМОЦІЙНИЙ СТАН, МОДАЛЬНИЙ СТАН. Ця ментальна схема «суб’єкт зазнає певного стану» [КОМУ Є ЯК] зі суб’єктом, вираженим, переважно, непрямым відмінком, відбиває ситуацію, в якій істота під впливом обставин зазнає того чи іншого стану – фізичного, фізіологічного, психологічного, але найчастіше інтелектуально-модального. У зафіксованих прикладах СПР речення суб’єкт-експерієнсер перебуває в емоційному стані, що відповідає когнітивному різновиду ПСИХО-ЕМОЦІЙНИЙ СТАН СУБ’ЄКТА. При цьому словоформа суб’єкта фактично позначає експерієнсера відповідної денотативної ситуації: хтось відчуває певну емоцію. Сюди уналежнюємо СПР з’ясувальні, напр.: *Mor hated it when he caught himself trying to be clever* (Murdoch).

Ментальна схема ДІЯ СУБ'ЄКТА є мисленнево-мовленневим відбитком ситуації «агенс впливає (діє) на об'єкт». Відповідна пропозиція містить принаймні три змістовні вузли – АГЕНС, ДІЯ, ПАЦІЄНС, організовані за моделлю [ХТО РОБИТЬ ЩО], причому ця модель має різновиди, виокремлені за структурним і когнітивно-семантичним критеріями. Схема [ХТО РОБИТЬ / ГОВОРИТЬ / МИСЛИТЬ ЩО] найбільш наочно й узагальнено репрезентує універсальну “структуру дії”, яка містить “Агенс (виконувач) – Дія – Об'єкт”. Сюди уналежнюємо СПР із підрядними з'ясувальними, де функціонують ментальні предикати, напр.: *I was more connected with young Thomas than I had realized when I had decided, for such excellent reasons, to leave her* (Hailey).

Дієслово-присудок відкриває певну кількість валентностей і в такий спосіб визначає мовне втілення моделей з різною кількістю вузлів для опису денотативних ситуацій. Відповідно до природи дієслова у схемі, що втілює сигніфікативну ситуацію «ДІЯ», виокремлюють «понятійні зони» агенса та пацієнса у межах «комплексного фрактала ДІЯ», де в зону АГЕНСА входять ЦІЛЬ/ПРИЧИНА, а в зону ПАЦІЄНСА входять РЕЦИПІЄНТ, РЕЗУЛЬТАТ. У нашому корпусі прикладів до таких ментальних схем уналежнюємо СПР з адвербіальними мети, причини та результату, напр.: *Was there any way of getting the rope back to them so that they could hold on to it?* (Murdoch); *We were so excited that we dreaded to go to bed* (Chopin).

Когнітивний різновид схеми ДІЯ СУБ'ЄКТА – модель КАУЗАЦІЯ ЗМІНИ ОБ'ЄКТА в СПР має обов'язкові вузли: ДІЯ та ОБ'ЄКТ, на який спрямована дія, що змінює стан чи положення об'єкта. Модель КАУЗАЦІЯ ЗМІНИ ОБ'ЄКТА, де суб'єкт каузує зміну стану об'єкта або набуття ним нового стану, характеризується дієсловами на позначення процесів давання, надсилання, отримання, напр.: *If Mademoiselle happened to have received a letter from Robert during the interval of Edna's visits, she would give her the letter unsolicited* (Chopin).

В окремих випадках у нашому корпусі зафіксовано речення, що описують ситуації, в яких виконання дії зумовлює виникнення якісно нового об'єкта (реалізація глибинних відмінків: інструменталіса або фактитива) – це різновид схеми ДІЯ СУБ'ЄКТА – РЕЗУЛЬТАТИВНА ДІЯ: *He was so used to these outbursts that sometimes they had the effect of making him calmer* (Hailey); *She held out the board so he could read without touching it* (Ibid).

Ментальна схема САМОСТІЙНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУБ'ЄКТА (агенса) [ХТО ЙДЕ КУДИ / ЗВІДКИ; ХТО / ЩО РУЙНУЄ / ТВОРИТЬ] відрізняється від моделі каузації переміщення самостійним рухом суб'єкта, що втілено в семантиці дієслів вузла ДІЯ. Під рухом, як правило, розуміють і самостійне переміщення суб'єкта, і каузацію переміщення об'єкта. Разом із тим, група дієслів на позначення руху як власного переміщення суб'єкта “хто/що пересувається куди/звідки” нахшталт *come, go, run, swim, trot, walk*: *As they went cutting sidewise through the water, the sails bellied taught, with the wind filling and overflowing them* (Chopin) відрізняється від дієслів каузації руху, що відкривають валентності за схемою «хто/що переміщує кого/що куди/звідки», тобто мають валентність, відкриту на об'єкт: *barge, bus, cart, drive, ferry, fly, row*, напр.: *She was waiting on the porch – a patient, beaten creature without sex demarcation at all save the neat screw of graying hair and the skirt – when the buggy drove up* (Gilbert). З дієсловами цих груп, які є предикативним ядром речення на позначення каузації переміщення об'єкта або самостійного переміщення суб'єкта, розрізняють окремі моделі відповідно до *they moved through the hot crowded lobby* та *the wagon reached*. Якщо модель КАУЗАЦІЯ ПЕРЕМІЩЕННЯ ОБ'ЄКТА акцентує увагу на зміні положення об'єкта в просторі під впливом суб'єкта-агенса, то в моделі САМОСТІЙНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУБ'ЄКТА у фокусі уваги знаходиться напрямок самостійного переміщення суб'єкта, що передбачає обов'язкову реалізацію локатива, наприклад: *As they moved through the hot, crowded lobby O'Donnell saw Coleman glance around him* (Hailey).

Ментальна схема ВПЛИВ НА ОБ'ЄКТ репрезентується структурою [ХТО/ЩО ЗАЗНАЄ ВПЛИВУ]. Її обов'язкові вузли містять ДІЮ, ОБ'ЄКТ, що змінює свій стан як результат впливу, та ДЖЕРЕЛО – актант, що відіграє роль ініціатора або ІНСТРУМЕНТА впливу. Ця схема тісно пов'язана з ментальною схемою ДІЯ СУБ'ЄКТА через спільні вузли ДІЯ, ОБ'ЄКТ, але вони мають різні конфігурації. У схемі [ХТО/ЩО ЗАЗНАЄ ВПЛИВУ] вузол ОБ'ЄКТ (хто/що) виділяється як фігура на фоні інших вузлів, у той час як у схемі [ХТО РОБИТЬ ЩО] фокусується вузол СУБ'ЄКТ, а ОБ'ЄКТ відіграє факультативну роль фона та представлений лише у моделях – варіантах базової схеми ДІЯ СУБ'ЄКТА.

Вплив людини на об'єкт представляє каузацію змін, що сприймається як вплив на пацієнта. Ця схема розглядається як різновид схеми ДІЯ СУБ'ЄКТА. Форма фінитного дієслова передбачає наявність суб'єкта, але в цьому випадку важливим є не вузол СУБ'ЄКТ, а вузол ОБ'ЄКТ. Розвиненість категорії пасиву в сучасний період підвищує значущість цієї онтологічної схеми в картині світу носіїв мови. Відповідно, за характером вузла ОБ'ЄКТ формуються когнітивні різновиди базової схеми-інваріанта – окремі моделі: ВПЛИВ НА ПАЦІЄНС, напр.: *Because she had arrived at the hospital late, and already advanced in labour, she had been brought up on a stretcher from Emergency* (Hailey).

У нашому корпусі речень схему ВПЛИВ НА ОБ'ЄКТ представлено також дієсловами мови на позначення належності або її зміни: *buy, continue, feed, give, keep, lend, pass, produce, refund, render, rent, repay, sell* etc., відповідно, це СПР умовні та допустові: *If a frozen section produced a 'malignant' verdict, surgery would continue at once* (Hailey); *She did not know this, although he kept his stock hidden on the place and met his clients in the woods beyond the pasture* (Faulkner).

Таким чином, описані ментальні схеми – це ментальні абстрактні моделі, в основі яких лежить пропозиція типу SVO або пропозиційна зв'язка SVO+SVO₁... Формування когнітивної моделі СПР як ментального утворення, що характеризується складною структурою, відбувається на пропозиційній основі, результатом чого є виявлення поліпропозиційного комплексу. У формуванні цього комплексу беруть участь пропозиції, що структурують сфокусовані епізоди макроподії, і пропозиційні зв'язки, що виражають тип відношення між подіями. Складна синтаксична конструкція об'єднує всі ці типи відношень, в основі яких лежать логічні операції (суб'юнкція, імплікація, конгруентність/неконгруентність тощо). Когнітивна модель СПР – це, свого роду, модель концептуалізації макроподій, які об'єднують два та більше взаємозалежних епізоди вказаними способами. Макроподії, що об'єктивуються СПР, можуть об'єднувати від двох до декількох епізодів, унаслідок чого ці моделі можуть бути двофокусними й мультифокусними. Останні утворюють концептуальні сітки.

Проведений аналіз матеріалу дозволяє зробити висновок, з одного боку, про універсальність, а з іншого – про специфічність ментальних схем, що укорінені у свідомості мовців. Саме тому перспективним вважаємо наукову розвідку у зазначеному руслі, проте із використанням компаративних методів та на матеріалі двох мов: англійської та української, а також із використанням СПР, дібраних із різножанрових текстів.

Література

1. Буніятова І. Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV–XIII ст.) : монографія / І. Р. Буніятова. – Київ : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 327 с.
2. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.
3. Карамишева І. Б. «Синтаксичний концепт» як Tertium COMPARATIONIS у контрастивному вивченні синтаксичних структур : наук. записки : у 2 ч. / І. Б. Карамишева. –

Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. (105). – С. 128–132. – (Серія: Філологічні науки (мовознавство)).

4. Морозова І. Б. Таксономія елементарних комунікативних одиниць в сучасній англійській мові : дис... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Морозова Ірина Борисівна. – Одеса, 2004. – 450 с.

5. Приходько А. М. Складне речення у скопусі когнітивної семантики / А. М. Приходько ; за наук. ред. В. В. Левицького // Наук. вісн. Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 165–166. – С. 198–207.

6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

7. Фурс Л. А. Конструктивність предложения в когнітивно-функціональному аспекті / Л. А. Фурс // Вестн. ВГУ. Лінгвістика и межкультурная коммуникация. – 2009. – № 1. – С. 59–62.

8. Шевченко І. С. Когнітивне моделювання простого речення / І. С. Шевченко ; за наук. ред. В. В. Левицького // Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя проф. В. В. Левицького : зб. наук. праць. – Чернівці : Книги – XXI, 2008. – С. 390–394.

9. Givón T. Syntax / T. Givón. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2001. – Vol. 1. – 519 p.

10. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. V. 2 : Descriptive application / R. W. Langacker. – Stanford : Stanford University Press, 1991. – Vol. 1. – 395 p.

11. Talmy L. The Relation of Grammar to Cognition / L. Talmy ; ed. by Rudzka-Ostyn // Topics of Cognitive Linguistics. – Amsterdam, 1988. – P. 123–132.

Джерела ілюстративного матеріалу

12. Chopin K. The Awakening [Electronic resource] / K. Chopin. – 1899. – Mode of access: <http://englishtips.org/index.php/newsid>

13. Hailey A. The Final Diagnosis / A. Hailey. – M. : Iris-press, 2006. – 352 p.

14. Murdoch I. Under the Net / I. Murdoch. – The Random House Ltd, 2000. – 270 c.

15. Murdoch I. A Word Child / I. Murdoch. – London : The Random House Ltd, 2002. – 391 p.

16. Spark M. The Public Image. Stories / M. Spark. – Moscow : Progress Publishers, 1976. – 292 p.

BOYKO Yu. P.

Khmelnitskyi National University

THE FORMATION OF COGNITIVE MODEL OF COMPLEX SENTENCE AS MENTAL CREATION

Summary

The article deals with the analysis of the complex sentences from the standpoint of cognitive science with the clause as the main constructing mental element. Mental clause schemes which are treated as a cognitive representation of thoughts contain elements of prototypes and can be used in the formation of complex polypropositional complex, where episodes of macro- and microsituations are being focused and connected by propositional links. Cognitive model of complex sentence is formed by means of macrosituations that transform into mental network.

Key words: *mental scheme, clause, hypotaxic construction, complex sentence, polypropositional complex, micro- and macrosituation, mental network.*